

ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શણગાર

રાજકીને મળવા માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ જઈ શકતી. તેણે માત્ર એક જ કામ કરવાનું - નીચેના કાર્યાલયમાંથી સત્ય ચ 'સત્ય'વાળી બે આનંદવાળી ટિકિટ ચોંટાડીને અરજી કરવાની. રાજકી પોતે ખુસ્શી ઉપર બેઠા જ હોય. કહે છે કે એકવાર એક પોલીસ-કર્મચારીની વિધવા પોતાના નાના છોકરાને આંગળીએ વળગાડીને આવી. વિધવાનો પતિ રાજ કર્તવ્ય બજાવતાં મરણ પામેલો અને યુવાન વિધવાને આજીવિકાનું કશું સાધન ન હતું. તે પેશાન માટે આવેલી. વિધવાની નાની ઉંમર જોતાં સુધારક રાજકીએ તેને પુનર્લજા કરી લેવાની સલાહ આપી. આવી સલાહ સાંભળતાં જ વિધવા ઊંઠળી ઊઠી. તે બોલી, મારો ઘણી તો મર્દ હતો, પુત્રી મર્દાંગી બતાવતાં બતાવતાં તે માર્યો ગયો, પણ મને ખબર ન હતી કે મારા ઘણીનો ઘણી આવો બાવલો હશે. જો પહેલેથી ખબર હોત તો હું અહીં આવત જ નહીં. પોતાના નાના છોકરાને લક્ષ્ય કરીને તે બોલી, હૈંડ ... હૈંડ ... પાછાં ધરે જઈએ. આપણે ખોટી જગ્યાએ આવી ગયાં છીએ. બાઈ સડસડાટ ચાલતી ધઈ. આવાં કકોર વેણ સાંભળીને પણ રાજકી જરા વિચલિત ન થયા. તેમણે તરત જ બાઈની અરજી મંજૂર કરી દીધી.

સ્વામી સચ્ચિદાનન્દજીએ 'ભગવત - ગુણભંડાર' પુસ્તકમાં આશીર્વાચન લખતાં આ લખાણ કર્યું છે. અને પછી, જાણીતી અલ્પક્રિતભરી સચ્ચિદાનન્દ મુદ્રામાં એ જણાવે છે : 'વાણી-સ્વાતંત્ર્યનો આપી વધુ કયો નમુનો હોય ?'

કાઠિયાવાડના પ્રગતિશીલ રાજકીઓમાં ગોંડલના રાજ ભગવતસિંહજી (જન્મ : ઓક્ટોબર ૧૮૬૫, ધોરાજી- અવસાન : માર્ચ , ૧૯૪૪ ગોંડલ) મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે અનેક વર્ષોની

મ હ ન ત ન ।
પરિણામસ્વરૂપ તેવાર
કરાવેલા ગુજરાતી
શ બ ઠ ક ા ષ
'ભગવદ્ ગોમંડલ'ની
મૂળ પ્રત આજે પણ
ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં
સચવાઈ છે.
ઇતિહાસકાર ઇંપતી
શીરીન અને મકરન્દ
મહેતાના જણાવ્યા
અનુસાર, રાજકોટની
રાજકુમારે કોલેજમાં
અભ્યાસ કર્યા બાદ
ભ ગ વ ત સિં હ જી
૧૮૮૩માં ઈંગ્લેન્ડ
આવેલા. તેમને શિક્ષણ
સંસ્થાઓમાં ખાસ રસ
હોવાથી પ્રાથમિક
નિશાળોથી માંડીને
ઓકસફર્ડ, કેમ્બ્રિજ
અને એડિનબરો
યુનિવર્સિટીઓની
મુલાકાત લીધી હતી.

વગદાર અંગ્રેજો સાથે સ્નાત સંપર્કમાં રહેતા. હિંદના રાષ્ટ્રમહારાષ્ટ્રઓને અને ધીવાનોને મળવામાં તેમને ઓર મજા પડતી. 'જર્નલ ઓવ અ વિગ્રીટ ટુ ઈંગ્લેન્ડ ઈન ૧૯૮૩' નામે તેમણે પ્રવાસના અનુભવોનો એક ગ્રંથ આપ્યો છે. તે સમયના હિંદ તેમ જ બ્રિટન વચ્ચેના તત્કાલીન સંબંધો સમજવા માટે આ અભિવ્યક્તિ સ્રોત-સાધન છે. ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીમાં, તે કિવસોમાં, શ્વામજી કૃષ્ણવર્મા પ્રોફેસરી કરતા હતા. ભગવતસિંહજીએ તેમની સંગાથે રાજકારણ સમેતની યર્વા કરી હોવાનુંય નોંધાયું છે.

ગોંડલનરેશ પછી મેડિકલ કોલેજ જોવા એડિનબરો ગયા. સ્વપૂર્વક વિવિધ વિભાગો જોયા. તેમને મેડિસીન શીખવાની ઈચ્છા જાગી. તેમને મેડિકલ ફેકલ્ટીમાં પ્રવેશ મળી ગયો અને તેમણે બેચલર ઈન મેડિસીનની ઉપાધિ મેળવી. વળી, લંડન 'યુનિવર્સિટીએ ૧૮૮૭માં ડૉક્ટર ઓર લેટર્સ'ની માનદ્ ડિગ્રી એનાયત કરી. એ કિવસોમાં અહીં 'નેશનલ ઈન્ડિયન એસોસિયેશન' નામે સંસ્થા હતી. બ્રિસ્ટલન સુખ્વાત દૂરંદેશ સમાજસુધારક સમારી મેરી કાર્પેન્ટરે તેની ૧૮૭૦માં સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થામાં ભગવતસિંહજીએ ઘણો રસ લીધેલો. હિંદમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓ અને અન્ય મુલાકાતીઓની ભાષાકીય તેમ જ અન્ય શૈક્ષણિક સવલતો પૂરી પાડવાનો કેન્દ્રગામી આશય હતો તેમ આ ઇતિહાસકાર ઇંપતી નોંધે છે.

ભગવતસિંહજીના સમયગાળામાં એડિનબરો યુનિવર્સિટીના હિન્દી વિદ્યાર્થીઓએ સન ૧૮૮૨માં 'એડિનબરો ઇન્ડિયન એસોસિયેશન'ની સ્થાપના કરેલી. તેમાં પારસી અને બંગાળી વિદ્યાર્થીઓ મુખ્ય હતા. સ્કોટલેન્ડના રોડાજી વેળા વળી મહારાજા એડિનબરોની અંધશાળા જોવા ગયેલા. અંધજનોને જોઈલ લિપિ શીખવા ઉપરાંત હુમર ઉદ્યોગ કરતા જોઈને ગોંડલનરેશ છક ધઈ ગયેલા તેમ કહેવાય છે. તેમણે લખ્યું છે, 'સાચા માનવકલ્યાણ ખાતર હિંદમાં આવી કોઈ પ્રેક્ટિકલ સંસ્થા યાજ તો તે મંકિરો કરતાં પણ ઈશરની વધારે સખીપ રહેશે.'

પ્રવાસ અને વિજ્ઞાનવિષયક પુસ્તકો લખવા ઉપરાંત ભગવતસિંહજી ગુજરાતી ભાષામાં અને કેળવણીમાં ખૂબ જ રસ લેતા હતા, તેમ 'ભગવત - ગુણભંડાર' પુસ્તકના કર્તા રાજેન્દ્ર દવે નોંધે છે. 'કચેરી, તુમારો કે ક્ષત્રી કામમાં અંગ્રેજી ભાષાને બહો વધુમાં વધુ ગુજરાતી ભાષાને અને શબ્દોને પ્રાધાન્ય આપવામાં તેમનો માતૃભાષા પ્રત્યેનો પ્રેમ અને ભક્તિ પ્રદર્શિત ધર્માં હતો. તેઓને માતૃભાષા ગુજરાતીમાં સર્વાંગસંપૂર્ણ શબ્દકોષની ખામી વખતથી સાલતી હતી.' ઈ.સ. ૧૯૧૫ની આસપાસથી કોઈ પણ કોષમાં જોવામાં ન આવતા હોય તેવા નવીન શબ્દોનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. તેમણે આવા વીસ હજાર શબ્દો એકઠાકર્યાં હતા. રાજકી હોવા છતાં, ગોંડલનરેશ ભગવતસિંહજીએ 'ભગવદ્ગોમંડલ'

જેવો વિશાળ શબ્દકોષ ગુજરાતી સાહિત્યજગતને આપ્યો. કહેવાય છે કે લોકો સાથે - ખાસ કરીને ગામડાંની પ્રજા સાથે - વાતચીત કરતાં કરતાં જે કોઈ નવો શબ્દ તેમને સાંભળવા મળતો તેની તરત જ નોંધ કરી લેતા. ઘણી વાર તો કાગળ હાજર ન હોય તો પોતાના સફેદ ડગલા ઉપર નોંધ કરી લે. આ રીતે તેમણે પોતે હજારો નવાનવા શબ્દો પ્રચલિત કર્યાં.

'ભગવદ્ગોમંડલ' કોષ માટે શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં ભગવતસિંહજી ખાસ કાળજી રાખતા. રાજેન્દ્ર દવે લખે છે તેમ ખેડૂતો, અમજીવીઓ, ગામડિયાઓ અને બીજા ઊંચ પ્રકારના અરજદારોથી માંડી સંસ્કારી પુસ્તકો સાથેની વાતચીતમાં, રાજ્યના પત્રો, રેલવે, રેવન્યુ, ન્યાય વગેરે ખાતાવાર કુદકુદકાં કામકાજ, અખબાર, પત્રિકા, સામયિક, પુસ્તકોનાં વાંચન જ્ઞમિયાન તેઓને જે શબ્દ-અર્થ, ઇતિહાસ, વ્યુત્પત્તિ વગેરે ધ્યાન ખેંચનારાં લાગે કે તરત જ તેઓ નોંધ કરી લેતા. વૈદક, ન્યાય, શિલ્પ, કળા, જ્યોતિષ, કાવ્ય, પિણ, અલંકાર, વેદાંત, સંઘીત, વકાસવકું, પુરાણ, તંત્ર વગેરેના પારિભાષિક શબ્દો, કૃષ્ણ, શિવ, વિષ્ણુ વગેરેનાં બધાં નામો, સંઘીતનાં વાક્યો, રાજસાગિણીઓ, કાવ્ય, દ્રઙ, દેશી ધરેણાં, દેશી રમતો, પ્રાચીન હુમિયાર, બંગીયાના છોડ અને વનસ્પતિ, ઘોડાની જાતો, તેના શણગાર અને એળો, જૈન, મુસલમાન, પારસી, બોજા, ગ્રામ્ય વગેરે શબ્દો તેમણે પૂરતી ચોકસાઈ, સ્કીકત અને ટચાનતો સાથે નોંધ્યા છે. હાથી અને હાથીના શણગાર, કેરી અને આંખાની જાત, માછલીની જાત વગેરે કુદેકુદે સ્વભેષી ખાસ મગાવીને કોષમાં નોંધ્યા છે. આવી રીતે બે લાખ શબ્દો એકઠા કરી ભગવતસિંહજીએ સિદ્ધ કરી આપ્યું કે ગુજરાતી

ભગવદ્ગોમંડલ
લંડન કોલિંગ
વિપુલ કલ્યાણી (વેબ્બલી)
VipulKalvani@gmail.com

ભાષાનું શબ્દભંડોળ અન્ય ભાષાના શબ્દભંડોળ કરતાં સહેજેય ઓછું નથી. વેબ્બર જે વા વિજ્ઞાના શ્રેષ્ઠ કોષોના અભ્યાસ અને ઉ પ ય ા ં ઘ ા ગોંડલનરેશના મનમાં પણ એક ઉચ્ચ કક્ષાના ગુજરાતી કોષની સ્થાપના કરવાની મહત્વકાંક્ષા આકાર લઈ ઊઠી હતી. રાજેન્દ્ર દવેના લખાણ મુજબ આ કાર્યમાં તેમને ગોંડલ રાજ્યના તત્કાલીન વિદ્યાધિકારી ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલનો સહકાર સાંપડેલો. ઈ.સ. ૧૯૨૮ ના ઓક્ટોબરની પહેલી તારીખથી ગોંડલમાં 'ભગવદ્ ગોમંડલ' કોષની વિધિસરની

કચેરી શરૂ કરવામાં આવી. સોળ વરસે ૧૯૪૪ ના ઓગસ્ટની ૨૫મીએ પહેલો હળદર ગ્રંથ બહાર પડેલો અને ૯ માર્ચ ૧૯૫૫ને કિવસે તેનો નવમો અને આખરી ભાગ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. સેંચલ ચાર પેજી કલાં મજા કોલમ ધરાવતા નવ હળદર ગ્રંથોના ૯૨૭૦, જેટલા વિશાળ પૃષ્ઠપટમાં તે પથરાયેલો છે. તેમાં કુલ શબ્દભંડોળ બે લાખ ૮૧ હજાર, ૩૭૭ શબ્દોનું છે. શબ્દભંડોળની જેમ શબ્દના અર્થભંડોળન દષ્ટિએ પણ 'ભગવદ્ગોમંડલ' અતુલનીય છે. તેમાં સ્પષ્ટિ શબ્દોના કુલ પાંચ લાખ, ૪૦ હજાર, ૪૫૫ અર્થ એટલે કે શબ્દ ઈક સરેરાશ બે અર્થ આપવામાં આવ્યા છે. 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'ના અગ્રણી અશોક કરણિયાના મત અનુસાર 'ભગવદ્ગોમંડલ' આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરનો ઉમદા સંદર્ભગ્રંથ છે. સ્કીકતે તે આપણો વિશ્વ વારસો છે. આપણી ભાષાની તેમ જ આપણી સંસ્કૃતિની સ્પષ્ટ સંપત્તિને પામવા માટે આ મહામૂલા ગ્રંથોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ ધવો જરૂરી છે.

આ અમૂલ્ય શબ્દકોષ હવે સંપૂર્ણપણે ડિજિટલાઈઝ સ્વરૂપમાં આપણને પ્રાપ્ત થવાનો છે અને તેનો સંપૂર્ણ યશ, અલખત, અમારા ગુજરાતી ડાયરપોરાના અજોડ કર્મવીર રતિલાલ ચંદરયાને જ ફાળે છે. રતિલાલભાઈએ આ પહેલાં ડિજિટલાઈઝ શબ્દકોષ આપ્યો છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ધીધા 'સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ'નેય એમણે ડિજિટલાઈઝ કરાવી આપ્યો છે. એમના માર્ગદર્શન હેઠળ અમદાવાદસ્થિત 'ગુજરાતી લેક્સિકોન'નાં વૃદ્ધે આ કામ ફક્ત બાર માસની અવધિમાં, ભારે તપશ્ચર્યા કરતાં કરતાં સમપ્રય કર્યું છે. રતિલાલ ચંદરયા ઉપરાંત અશોક કરણિયાની આગેવાનીમાં આ કૃષ્યમાં કાર્તિક મિસ્ત્રી, જાગૃતિ દેસાઈ, મૈત્રી શાહ, કૃતિ અમીન, વિધિ પંડ્યા, પાયલ ધરણીધર, સુમૈયા વહોરા, પલક શાહ, પદ્મા શાહવનોય સમાવેશ છે. રતિલાલભાઈને સસ્સ્વાતિથી, ખાતરીપૂર્વક, સાભાત યાબડશે, પરંતુ આ ક્ષેત્રનાં, થાલો, આપણે સૌ નાનાંમોટાં, ગુજરાતી વાણી રાણીના વકીલ તરીકે, અક્ષત ઓવારણાં લઈએ.

આ આખો કોષ શબ્દકોષ કોમ્પેક્ટ ડિસ્કમાં હશે. વળી, www.bhagwadgonadai.com નામની ઈ-ન્ટરનેટી 'સાઈટ' પરથી તે જોઈ વાંચી શકાશે તેમ જ મનભાવત ઉત્તારી પણ શકાશે. ગ્જાતરીના કિવસોમાં, ગુજરાતને ચરણે ધરાનાર આ બગીચ કામનું સ્વાભાવિક સહાય સ્વાગત હોય. આપણે સૌ, આધીરતો, આ કામનેય હુંકાળી, પૂરી બધે આવકારીશું અને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યના પ્રચાર તેમ જ પ્રચારનો આ કામોને સહજ સરખ પણ કરી લઈશું.

ખાનભીડું :
શબ્દકોષ રચ્યો સરસ, ભાષાનો ભંડાર,
ગુર્જર વિરા વાહકતી, ભગવત ગુણ ભંડાર;
ભગવતનું એ ભાગવત, શબ્દકોષ શણગાર,
અવની ધર અવિચળ કિરત, ભગવત ગુણ ભંડાર.